
Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XXI ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 19th – 21th

---

УДК 94:[314.151:316.334.55](477)”18/19”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

Grygoriy Golysh

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa Lysytsya

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Golysh, G. & Lysytsya, L. (2024) Between the two reforms: the Ukrainian peasantry in the migration movements of the last third of the 19th - early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 5-13. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

BETWEEN THE TWO REFORMS: THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE MIGRATION MOVEMENTS OF THE LAST THIRD OF THE XIX-EARLY XX CENTURY

Abstract. *The purpose of the proposed research is a comprehensive analysis based on documentary (mainly archival) sources of the main factors, course and features of external migrations of the Ukrainian peasantry within the Russian Empire in the period between the two reforms: Selyanskaya (1861) and Stolypinskaya (1906).*

The scientific novelty of the publication *is a complex approach to the study of the social phenomenon of migration movements and the specification of events and phenomena.*

Conclusions. *Migration movements became almost the main feature of the socio-economic development of the Russian Empire in the period between the peasant and Stolypin reforms, and they involved a significant part of the Ukrainian peasantry. These mass migrations to the south and east were caused by a number of factors and motives, took place in several stages, with different intensities. In view of the large scale of resettlement, the tsarist authorities developed and ensured the implementation of the corresponding state policy, which often ran counter to the demands of the peasants. Despite the hopes of the authorities, migration did not fully solve the problem of land hunger in the Ukrainian provinces, and therefore did not reduce the severity of social contradictions. This became one of the main reasons for the subsequent revolutionary upheavals, which ultimately led to the dismantling of the prevailing industrial relations and the overthrow of the autocracy.*

Key words: *displaced persons, displacement movements, migrations, displacement policy, voluntary resettlement, benefits for displaced persons, Ukrainian peasants.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Лариса Лисиця

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г., Лисиця Л. Між двома реформами: українське селянство в переселенських рухах останньої третини XIX – поч. XX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 5-13. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

МІЖ ДВОМА РЕФОРМАМИ: УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ РУХАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX–ПОЧ. XX СТ.

Анотація. *Мета* запропонованої розвідки полягає в комплексному аналізі на основі документальних (переважно архівних) джерел основних чинників, перебігу та особливостей зовнішніх міграцій українського селянства в межах Російської імперії в період між двома реформами: Селянською (1861 р.) і Столипінською (1906 р.).

Наукову новизну публікації становить комплексний підхід до вивчення суспільного феномену переселенських рухів та конкретизація подій і явищ.

Висновки. Переселенські рухи стали зазедве не головною рисою соціально-економічного розвитку Російській імперії в період між Селянською та Столипінською реформами й вони втягнули значну частину українського селянства. Ці масові міграції на південь та на схід були викликані низкою чинників та мотивів, проходили в декілька етапів, із різною інтенсивністю. З огляду на великі масштаби переселень, царська влада виробила та забезпечила реалізацію відповідної державної політики, яка часто йшла урізноміч із селянськими запитами. Попри сподівання влади міграції не вирішили повною мірою проблеми земельного голоду в українських губерніях, а відтак не знизили гостроти соціальних суперечностей. Це стало однією з головних причин наступних революційних потрясінь, які зрештою призвели до демонтажу пануючих виробничих відносин і повалення самодержавства.

Ключові слова: переселенці, переселенські рухи, міграції, переселенська політика, самовільні переселення, пільги для переселенців, українські селяни.

Постановка проблеми.

У колі проблем сучасної історіографії чільне місце посідають міграційні процеси, котрі були притаманні різним періодам історії соціумів. Вони були детерміновані економічними, суспільно-політичними, демографічними, ментальними чинниками, але їхні збудники найбільше активізувалися в добу усіяких суспільних катаклізмів чи глибоких перетворень. Актуальність окресленої проблеми посилюється й зважаючи на драматичне сьогодення України в умовах війни з російськими агресорами, що породили справжні тектонічні зсуви серед цивільного населення, появу категорії тимчасово переміщених осіб та суттєве збільшення чисельності українських емігрантів. Тому дослідження міграцій попередніх епох, зокрема переселенських потоків українців у межах Російської імперії, має не лише науковий інтерес, але є корисним із позицій врахування історичного досвіду та ідеологічної відсічі нашим ворогам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема переселень українського селянства на рубежі XIX–XX ст. дістала своє певне висвітлення в новітній науковій літературі. Зокрема, М. Якименко у своїх ґрунтовних монографіях¹ на розлогій джерельній базі й усебічно з'ясував причини, зміст і основні наслідки аграрних міграцій українського селянства як помітного явища суспільно-економічного життя тогочасної держави. Схарактеризовано переселенську політику самодержавства, напрями

¹ Якименко М. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. Полтава : Інтер Графіка, 2003. 130 с.; Якименко М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Вид. ПДАА, 2006. 144 с.

міграцій, соціальний склад переселенців. Основні вектори переселенської політики царизму відстежила З. Священко. Т. Крамарчук² дослідила особливості становища українських селян-переселенців у Башкирії³, Д. Чернієнко – на Південному Уралі⁴, а О. Макарова розкрила соціальне обличчя цієї соціальної категорії на Поділлі⁵. Трудові міграції селянства на Південь України проаналізував І. Десятніков⁶, а Я. Бойко обґрунтувала думку про важливість міграційних джерел формування ринку праці в цьому розвиненому регіоні⁷. До з'ясування особливостей селянських переселень зверталася й З. Священко⁸. Фрагментарно ця тема розкрита і авторами фундаментальної праці з історії селянства⁹. Попри певні наукові досягнення у вивченні проблеми, все ж її окремі сегменти потребують більш глибокого аналізу й узагальнень.

Мета статті.

Враховуючи це, **метою** цієї статті є з'ясування на підставі аналізу документальних (переважно архівних) джерел основних чинників, перебігу та особливостей міграцій українського селянства в межах Російської імперії в період між двома реформами: Селянською (1861 р.) і Столипінською (1906 р.).

Виклад основного матеріалу.

Масові міграції українців у Російській імперії були притаманні й попереднім періодам історії. Поряд зі стихійними переселеннями дедалі більшого розмаху діставали й цілеспрямовані урядові заходи з організації заселення прикордонних територій зі стратегічно-військовою метою та задля колонізації земель, що перебували в державній власності. Шляхом аграрної міграції, в якій брали активну участь спершу українські козаки, а потім і селяни, колонізувалися землі Півдня, Північного Кавказу, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу. Однією з перших масових акцій було переселення Чорноморського козацького війська (25 тис. осіб) на Кубань, здійснене російською імператрицею Катериною II в 1793–94 рр. Переселення на Південь та Кавказ продовжилося й за Олександра I та Миколи I. Утім статистика цих міграцій не давала підстав говорити про їхній достатньо масовий характер¹⁰.

Разюча інтенсифікація міграційних процесів, котра досягала лавиноподібного рівня, спостерігається вже в пореформенний період у Російській імперії. Масове переселення українського селянства було спричинено багатьма чинниками, з-поміж них варто виокремити такі.

По-перше, селянська реформа 1861 р. мала одним із своїх наслідків малоземелля й безземелля багатьох українських родин, а відтак й їхнє хронічне зубожіння, різку майнову диференціацію. Тогочасні документи губернської звітності підкреслюють, що багато селянських родин опинилося у «вкрай важкому економічному становищі, не мають при цьому на місці ніяких заробітків» і що це «не дає їм навіть у віддаленому майбутньому зіп'ятися в рідних місцях на ноги і власними засобами ... придбати будь-яке земельне забезпечення»¹¹. Це й змушувало селян шукати шляхи виходу із такої важкої ситуації. Поряд із цим за реформою

2 Священко З. Переселенська політика російського царизму в другій пол. XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 104–108.

3 Крамарчук Т. Особливості української селянської міграції до Башкирії після реформ 60–70 рр. XIX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 80–82; Крамарчук Т. Становище українських селян-переселенців у Башкирії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2001. Вип. 3 : Спеціальний. С. 146–151.

4 Чернієнко Д. Українські селяни на Південному Приураллі: основні етапи переселення та особливості матеріальної культури. *Історична пам'ять*. Полтава, 2011. № 2 (26). С. 29–37.

5 Макарова О. Соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 124–127.

6 Десятніков І. Трудова міграція селян в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2006. Вип. 4. С. 209–218.

7 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

8 Священко З. Переселенська політика російського царизму в другій пол. XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 104–108.

9 Історія українського селянства : нариси в 2 т. Т. 1. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. Київ : Наук. думка, 2006. 632 с.

10 Шандра В. Переселення українців у Російській імперії. Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-in/eiu/history.exe?> (дата зверн.: 08.12.2023).

11 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6.

колишні поміщицькі селяни отримували особисту свободу, а отже й право самим вирішувати свою власну долю, включаючи й можливість вільного територіального переміщення.

По-друге, пореформені часи характеризувалися великим природним приростом людинності українського села, а 1890-ті роки взагалі принесли справжній демографічний вибух. Це значно ускладнювало земельну проблему через необхідність поділу землі для сімейного успадкування. Особливо гострою ця проблема виглядала в багатодітних родинах, а їх в українському селі була більшість. У звітно-аналітичних документах українських губерній акцентувалася увага на тому, що за час, що минув від Селянської реформи до 1890-х рр., кількість селянських господарств подвоїлася, що відповідно спричинило зменшення ріллі на один двір більш, ніж удвоє. Відтак багато господарств мало у своєму розпорядженні не більше 1 – 2 дес. землі, що й віддалено не задовольняло їхній прожитковий мінімум¹².

По-третє, не менш важливим чинником були й особливості ментальності селянина, який споконвічно був прив'язаний до землі і в основній своїй масі саме її вважав єдиним джерелом заможності та матеріального достатку. Він не мав звички займатися іншою роботою й віддавав перевагу традиційній аграрній діяльності. Не маючи засобів до виживання в рідних місцях, селянин волів переселитися на необжиті землі, а не в місто, бо селянина відлякувала тамтешня атмосфера з абсолютно неподібним до його власного способом життя та виробництва.

По-четверте, негативні впливи довкілля та епідемічної ситуації. Хронічні засухи спричиняли недороди, низьку врожайність, падіж худоби. Частими були епідемії страшних інфекційних хвороб, зокрема холери, віспи, які буквально знелюднювали цілі поселення. Це змушувало селян шукати певні зони продовольчої й епідемічної безпеки на нових землях.

По-п'яте, до переліченого додавалися й психологічні чинники. Зважаючи на неосвіченість й відсутність належного соціального досвіду, селяни опинилися в полоні наївних уявлень про казкові багатства нових земель як основи благополуччя своїх родин.

По-шосте, важливою спонукою для селянських переселень стала й урядова політика в цьому сегменті, заходами якої передбачалася певна державна підтримка переселенців.

Документи називають дві категорії переселенців за їхніми мотивами таких дій: 1) селяни, які прагнули переселення через несприятливі економічні умови життя, викликані малоземеллям чи безземеллям і вичерпанням можливостей поліпшити своє життя в рідних місцях; 2) частина сільського населення, яка діяла спонтанно, за прикладом інших односельчан, чи ті, хто піддався на примарні принади життя на нових землях, сподівався на урядові пільги чи повірив оголошенням усіляких торгових фірм про вигідні умови придбання землі й майна тощо. Тоді, як у два перші десятиліття після реформи переселялися переважно представники першої названої вище категорії, то у 1890-х роках переважає вже друга категорія. Наприклад, у Київській та Подільській губерніях свого піку такі переселення досягли в 1893 р.¹³ Часом грані між цими двома селянськими категоріями були доволі розмиті, адже малоземельних селян додатково вмотивовували усілякі чутки та неперевірені відомості про переваги переселення на нові місця.

Можна погодитися з думкою Т. Крамарчук, яка вирізняє три групи переселенців: 1) українці в смузі етнічних кордонів; 2) «аграрні» українці; 3) розселені дисперсно в іншонаціональних масивах¹⁴. Такий поділ дозволяє більш предметно збагнути особливості переселенських потоків.

Необхідно також розрізняти зовнішніх переселенців (це була їх основна маса) і внутрішніх. До останніх належали селяни, які переміщувалися в межах своїх губерній.

12 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 3.

13 ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 3.

14 Крамарчук Т. Д. Становище українських селян-переселенців у Башкирії в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 60.

Основними напрямками селянських переселень із українського Лівобережжя й Правобережжя були південний, південно-східний і зауральський, однак значним пріоритетом користувався саме Південь України (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії). Це було пов'язано із наявністю в цьому регіоні значних площ неораних земель, низькими закупівельними цінами та прийнятною орендною платою. Поряд із цим існував гострий попит на робочу силу в поміщицьких фільварках, а додатковою мотивацією був вищий у півтора рази, ніж у Наддніпрянській Україні, заробіток. Індустріалізація Півдня також вимагала великої кількості робочих рук.

Міграції на Південь та його заселення здійснювалося як стихійно, так і з дозволу влади. Зокрема, вже у 1880-х рр. у південних губерніях легально оселилося близько 130 тис. селян. Загалом же на Південь України у 1861–1917 рр. переселилося понад 2 млн осіб, більшість із них – самовільно¹⁵.

У набагато менших обсягах спостерігалася й трудова міграція на Північ України. Зазвичай там селяни знаходили собі заробіток на лісових промислах (заробіток становив 12 – 16 коп. на день)¹⁶.

У 1880 – 90-х рр. збільшилась кількість переселенців до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало переселенців опинилося й на Кубані, мотивами такого переміщення, вочевидь, були не лише природні багатства краю, але й те, що він був заселений етнічними українцями. Так, журнал Київського губернського по селянським справам «присутствія», датований 1883 р., містить справу про дозвіл на переселення на Кубань кількох десятків жителів с. Валяви Черкаського повіту Київської губернії¹⁷.

Щодо самовільних переселень, то їх було набагато більше, ніж санкційованих владою. Так, уже на 1880-ті рр. загальна кількість самовольців становила 340 тис. осіб. Найбільше їх виявилось в Херсонській губернії – 161 тис. осіб¹⁸.

Кількість самовольців лавиноподібно зросла у 1890-х рр. У червні 1893 р. київський губернатор визнав, що, «незважаючи на вжиті заходи, в поточному році в деяких повітах ... виявилось нестримне прагнення селян до переселення, припинити яке для місцевої влади уявляється у край важким»¹⁹.

Основний потік переселенців на нові землі спостерігався з Полтавської, Подільської, Київської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської губерній. Меншою мірою міграції були притаманні селянству Волинської, Таврійської й Херсонської губерній²⁰.

Ставлення держави до переселенського руху на різних його етапах було неоднаковим і часто не збігалось із селянськими інтересами. Лише 10 червня 1881 р., зважаючи на масовий характер переселень і прагнучи впорядкувати їх, уряд Російської імперії видав «Тимчасові правила для переселення». У серпні того ж року було розпочато облік переселенців, а вже 1896 р. при Міністерстві внутрішніх справ з'явилося Переселенське управління. На місцях відправки селян питаннями переселення займалися губернські та повітові земельні комітети, а для переселенців були розтиражовані спеціальні інструкції²¹.

Відповідним законом від 13 липня 1889 р. місцями санкційованих переселень визначалися Тобольська, Томська, Семиреченська, Акмолінська, Семипалатинська губернії, а згодом – Самарська, Саратовська, Оренбурзька, Вятська, Астраханська губернії. Зони переселень

15 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

16 Історія українського селянства нариси в 2 т. / О. В. Андрощук, В. К. Баран. А. В. Блануца та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 369.

17 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 319. Арк. 53.

18 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

19 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4.

20 Крамарчук Т. Становище українських селян-переселенців у Башкирії в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 60.

21 ЦДІАК, Ф. 442, оп. 626, спр. 20, Арк. 214.

могли бути й іншими, рішення про це було в компетенції міністрів внутрішніх справ та державних маєностей²².

З початком залізничного руху в Сибір (1894 р.) облік переселенців зосередився на Челябінському пересильному пункті. На підставі отриманої статистики обліку переміщених осіб Переселенське управління почало видавати щорічний збірник «Цифровий матеріал для вивчення переселень у Сибір. Прямий і зворотний рух за... рік». У 1904 р. у статистичному «Ежегоднику России» з'явився розділ про переселенські рухи²³.

Відповідний розпорядчий документ Кабінету Міністрів про переселення селян на вільні державні землі положенням від 17.02.1884 р. поширив його дію й на тих осіб, які не належали до селянського стану, але віддавна займалися хліборобством²⁴.

Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 22 лютого 1890 №9 про порядок використання рішення Державної ради про добровільне переселення селян і міщан на казенні землі (13 липня 1889 р.) губернаторам була розіслана форма переселенського прохідного свідоцтва як альтернатива паспорта. Цей документ, в якому вказувався й склад родини, мав засвідчувати легітимність переселення й дотримання усіх правових норм. Часто ці документи заповнювалися недбало, зокрема волосними правліннями подавалися суцільні списки переселенців без їхнього поділу на родини, зустрічалася плутанина в написанні прізвищ тощо²⁵.

Легітимним переселенцям надавалася можливість пільгової (за пониженим тарифом) оплати проїзду до місця призначення та (за необхідності) у зворотному напрямі. Ці питання врегульовувалися циркуляром Департаменту залізничних справ від 23/24 січня 1894 р., а потім – спеціальним Збірником тарифів на перевезення переселенців та їхніх пожитків, який набрав чинності 1 березня 1898 р. Зокрема, цим документом було передбачено переселенський проїзний тариф у розмірі $\frac{1}{4}$ вартості пасажирського квитка 3-го класу. Проїзд дітей віком до 10 років був безоплатним. Особам, які отримували дозвіл на переселення, у волосних правліннях видавалися поряд зі свідоцтвом і купони для пільгового проїзду²⁶.

Частина переселенців, особливо ті, що прямували на Далекий Схід, використовували морський транспорт, який відправлявся на Владивосток від Одеси. Ці морські перевезення забезпечував т. з. Добровільний флот й лише за три роки (1890-ті рр.) в такий спосіб і безоплатно було відправлено 4688 осіб. Утім досить часто місць на кораблях для всіх охочих не вистачало і тому частині переселенців доводилося чекати кілька місяців чи повертатися назад. Наприклад, наприкінці 1900 р. до Одеси прибуло 9789 претендентів на переселення, тоді як місць на кораблях виявилось лише 6 тис.²⁷.

На шляхах прямування легітимних переселенців до місця призначення, особливо в східні райони, органами МВС була організована певна санітарно-продовольча допомога. Зокрема, функціонували лікарсько-харчові пункти, на яких переселенців чекали тимчасовий прихисток, первинна медична допомога та харчування за помірну плату. Створювалися й мобільні санітарні загони для відповідного супроводу переселенців на ґрунтових та водних шляхах²⁸. Однак обсяги такої допомоги й віддалено не відповідали масштабам переселенських запитів.

Поряд із цим легітимним переселенцям видавалися позику в розмірі 30 руб., про що робилася відмітка в їхньому переселенському свідоцтві. Для придбання земельних ділянок переселенці могли розраховувати на позику створеного в 1882 р. Селянського поземельного банку в розмірі 100% покупної суми. Її погашення здійснювалися через щорічні платежі, які залежали від прибутковості придбаної землі та особливостей довкілля (від 4 до 6 коп. на кож-

22 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 393. Спр. 33. Арк. 16.

23 Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 8.

24 ЦДІАК. Ф. 442, оп. 534, спр. 421, арк. 2.

25 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 157.

26 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 160, 165, 200, 200^в, 223, 224, 249, 251.

27 Якименко. М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 50, 52.

28 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 135^в.

ний рубль наданої позики). Губернатор за погодженням Мінфіну міг пролонгувати ці платежі на випадок форс-мажорних обставин²⁹.

Щодо переселень на Далекий Схід, які заохочувались урядом, то в цьому разі й пільги передбачалися більш вагомими. Переселенцям упродовж півтора року видавалися продукти з розрахунку 60 фунтів борошна і 10 фунтів круп на одну особу щомісячно. Кожній родині виділялися разова допомога в сумі 100 руб., а також пара коней чи биків, корова, посівне насіння. Витрати на це казни у 1880-х рр. сягнули понад 1 млн руб.³⁰.

З огляду на посилення переселенських рухів у 1890-х рр., влада намагалася їх обмежити, вдаючись до заборонних та каральних заходів. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 6 березня 1892 р. №11 зобов'язував губернаторів, що надалі «ходатайства про переселення на казенні і кабінетні землі залишати «без розгляду»... до подальших розпоряджень» і що «переселення призупинено урядом за відсутності вільних і готових для поселення земель»³¹. Відповідний розпорядчий документ МВС від 19 лютого 1893 р. забороняв переселення селян українських губерній до 1897 р., позаяк це викликало небезпеку «не тільки розорення, але й смертності переселенців, особливо дітей, внаслідок важкого шляху, незвичайних умов життя й суворого клімату»³².

На виконання цього розпорядження в 1893 р. київський губернатор відхилив звернення про переселення на нові землі 2290 родинам із сіл губернії³³. Циркуляром МВС від 15 липня 1896 р. взагалі було припинено добровільне переселення до Сибіру через те, що закінчилися виділені під це державні землі³⁴.

Як засвідчують звітні документи Подільського губернаторства, в наданні дозволів на переселення перевагу віддавали відносно заможним родинам із достатньою кількістю повносправних працівників. Такі родини не повинні бути переобтяженими малолітніми чи престарілими, які не зможуть себе утримувати³⁵.

Згідно із законом від 13 липня 1889 р., несанкційовані переселенці могли бути повернені в адміністративному порядку. Проте самовільці на це не зважали і продовжували свавільно залишати місця свого проживання³⁶.

Для уникнення поліцейських затримань самовільні переселенці залишали рідні місця в темний час доби і прямували до віддалених залізничних станцій, долаючи відстань у понад 100 верст. Утім поліції лише за кілька тижнів вдалося затримати й повернути назад понад 200 родин із кількох повітів Київської губернії.

Аби якнайшвидше закумулявати хоч якісь кошти на переїзд, самовільці здебільшого поспіхом позбавлялись свого майна, продаючи його задешево, переважно без нотаріальних дій, за усними договорами. Зазвичай свої землі вони здавали в оренду на 12 років з отриманням орендної плати наперед³⁷. Важливо підкреслити, що в договорах куплі-продажу чи оренди, більшість з яких були позбавлені юридичної сили, зазвичай не передбачалися умови повернення майна й землі на випадок повернення переселенців у рідні місця³⁸.

За умови, якщо самовільні переселенці не перебували під судом чи слідством, таких на нових місцях могли легалізувати, однак землю вони могли отримати лише за наявності вільних ділянок³⁹.

29 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 393. Спр. 33. Арк. 16

30 Якименко М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 50.

31 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 7.

32 ЦДІАК. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 226.

33 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4–5.

34 ЦДІАК, ф.442, оп.626, спр.20, арк. 165.

35 ЦДІАК, арк. 226. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 200.

36 ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 6.

37 Там само. С. 4.

38 Там само. С. 5.

39 ЦДІАК. Ф. 442. Оп.626. Спр. 20. Арк. 160³⁸, 161³⁸.

Щодо придбання земельних ділянок в місцях переселення, то заможніші селяни купували їх за готівку, решта ж брала кредити за позикою Селянського поземельного банку. До речі, земля в українських губерніях була у 3 – 6 раз дорожчою, ніж на інших територіях. Земельний голод частково задовольнявся й внутрішніми переселеннями в межах губерній, в разі, якщо виявлявся якийсь ресурс ґрунтів.

У постанові Подільського губернського із селянських справ «присутствія» від 24 лютого 1898 р. зазначалося, що на нових місцях проживання переселенці переживають великі труднощі як через дефіцит придатних земель, так і засобів їхнього обробітку⁴⁰. До цього додавалося й недобррозичливе ставлення до новоприбулих з боку переселенців раніших хвиль, про що засвідчували їхні листи.

Губернські земельні відділи констатували значні масштаби повернення переселенців. На поверненців, які витративши усі свої кошти на дорогу та спробу влаштування на новому місці, вдома чекала безвихідь злиднів та поневірянь. Більшість із них ставали батраками в заможних господарствах. Про це, зокрема, вказувалося в циркулярі губернатора Подільської губернії від 14 лютого 1897 р.⁴¹

Незважаючи на такі виклики, кількість переселенців із українських губерній неухильно зростала. Так, у 1883 р. по Канівському повіту Київської губернії було надано дозвіл на переселення 99 родинам, а по Чигиринському – 235⁴². У 1895 р. лише до Томської губернії переселилося з Полтавської губернії 951 родина, Чернігівської – 600, Харківської – 170, в наступному році – з Полтавської 555, Чернігівської – 861, Харківської – 329⁴³.

На початку ХХ ст. переселенські рухи дещо зменшили свою інтенсивність, однак вже від 1903 р. спостерігається їхня активізація. Так, у 1905 р. по Київській губернії переселилося в інші регіони імперії 914 душ (з них самовільно – 331, повернулося 44), а наступного року – вже 4558 душ (повернулося 147)⁴⁴.

Поряд із масовими селянськими переселеннями спостерігалися й тимчасові міграції, що було пов'язано із сезонним характером сільськогосподарських робіт та рибальських промислів. За даними губернських звітів, чисельність сезонних мігрантів коливалася між 700 тис. – 1 млн осіб. Щодо статевого складу, то в 1860 – 1870-х рр. домінували чоловіки, а починаючи з 1890-х рр. до 25% зростає питома вага жінок і дітей (їм платили наполовину менше)⁴⁵.

Мали місце дві форми найму робітників на сезонні роботи: завчасний найм та самостійна пропозиція своїх робочих рук безпосередньо на робочих місцях. При завчасному наймі поширеною була практика використання посередників (зазвичай євреїв) за певну плату. Основними постачальниками робочої сили, наприклад для Катеринославської губернії, були Полтавська (54,02% зареєстрованих) і Харківська (89%) губернії⁴⁶.

Висновки.

Таким чином, як впливає із аналізу емпіричного матеріалу, в період між Селянською та Столипінською реформами досить великого розмаху в Російській імперії набули переселенські рухи, учасником яких стала й значна частина українського селянства. Ці масові міграції на південь та на схід були викликані низкою чинників та мотивів, проходили в декілька етапів з різною інтенсивністю. Зважаючи на великі масштаби переселень, царська влада виробила та зреалізовувала відповідну державну політику, яка часто абсолютно не відповідала селянськими інтересами. Попри сподівання влади міграції не вирішили повною мірою проблеми земельного голоду в українських губерніях, а відтак не знизили гостроти соціальних

40 ЦДІАК. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 226.

41 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4.

42 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 35.

43 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 218⁹⁸.

44 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 264, 267.

45 Бойко Я. В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

46 Десятников І. Трудова міграція селян в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2006. Вип. 4. С. 211–213.

суперечностей, що стало однією з головних причин наступних революційних потрясінь, наслідком яких став докорінний злам старих суспільних відносин.

Як досить цікавий суспільний феномен, переселенські рухи українського селянства потребують більш диверсифікованого наукового осягнення в напрямках залучення нових джерел, більшої персоніфікації подій та ширшого застосування принципу полідисциплінарності дослідження означеної проблеми.

References:

1. Yakymenko, M. (2003). Pereselelnia selian z Ukrainy na Dalekyi Skhid v dobu rynkovykh reform kintsia XIX pochatku XX st. [Resettlement of peasants from Ukraine to the Far East in the era of market reforms of the late XIX and early XX centuries]. Poltava: Inter Graphics. [in Ukrainian].
2. Svyaschenko, Z. (2017). Mihratsiina polityka rosiiskoho tsaryzmu v II pol. XIX – na pochatku XX st. [Migration policy of Russian tsarism in the second half. XIX – at the beginning of the XX century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 18. [in Ukrainian].
3. Kramarchuk, T. (2001). Osoblyvosti pereselelnia ukrainskoho selianstva do Bashkyrii pislia reform 1960-1970-kh rokiv [Peculiarities of Ukrainian peasant migration to Bashkiria after the reforms of the 1960s and 1970s.] *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 2. [in Ukrainian].
4. Kramarchuk, T. (2001). Stanovyshche ukrainskykh selian-pereselentsiv u Bashkyrii naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [The situation of Ukrainian peasants-immigrants in Bashkiria at the end of the XIX – at the beginning of the XX century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 3 : Special. [in Ukrainian].
5. Chernienko, D. (2011). Ukrainski seliany na Pivdennomu Urali: osnovni etapy rozselelnia ta osoblyvosti materialnoi kultury. [Ukrainian peasants in the Southern Urals: the main stages of resettlement and peculiarities of material culture]. *Istorychna pamiat [Historical memory]*, 2 (26). [in Ukrainian].
6. Makarova, O. (2005). otsialne oblychchia pereselenykh selian Podilskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.) [The social face of the resettled peasants from the Podilsk province (end of the XIX – beginning of the XX century)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 9. [in Ukrainian].
7. Desyatnikov, I. (2006). Trudova mihratsiia selianstva v Ukraini naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [Labor migration of peasants in Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX century]. *Naddnyprianska Ukraina [Dnipro Ukraine]*, 4. [in Ukrainian].
8. Boyko, Ya. (2006). Mihratsiini dzhherela formuvannia rynku pratsi na Pivdni Ukrainy (1861–1917 rr.) [Migration sources of formation of the labor market in the South of Ukraine (1861–1917)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 10. [in Ukrainian].
9. Shandra, V. Encyclopedia of the history of Ukraine Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=pereselelnja_ukrajnciv_u_rosij [in Ukrainian].
10. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CDIAK of Ukraine). F. 442. Op. 693. Spr. 333. Ark. 6. [in Ukrainian].
11. *Note on the position and organization of the resettlement case in the South-Western region (1891). [Zapyska o polozheny y orhanyzatsyy pereselencheskoho dela v Yuho-Zapadnoi oblasti (1891 h.)] (Ed) Lychkov D. Kyiv: Typogr. Company M. N. Kushnerev. [in Russian].*
12. *Istoriia ukrainskoho selianstva [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed.) V. A. Smolii. Kyiv: Nauk. Dumka, 1. [in Ukrainian].*
13. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 614. Spr. 319. [in Ukrainian].
14. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 626. Spr. 20. [in Ukrainian].
15. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 693. Spr. 33. [in Ukrainian].
16. Yakymenko, M. (2006.). *Ahrarni mihratsii ukrainskoho selianstva na mezhi XIX – XX st. [Agrarian migrations of the Ukrainian peasantry at the turn of the XIX and XX centuries]. Poltava: PDAA Publishing House. [in Ukrainian].*
17. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 534. Spr. 421. [in Ukrainian].
18. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 620. Spr. 15. [in Ukrainian].
19. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 626. Spr. 20. [in Ukrainian].
20. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 393. Spr. 33. Ark. 16 [in Ukrainian].
21. CDIAK of Ukraine. F. 2796. Op.1. Spr. 15. [in Ukrainian].
22. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 534. Spr. 421. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.2024